

УДК 94(438+477+470) «1917–1918»

DOI: 10.30840/2413-7065.2(87).2023.282067

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У СУХОПУТНИХ ЧАСТИНАХ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА (1917 – ПОЧ. 1918 РР.) В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сергій ГУБСЬКИЙ*orcid.org/0000-0003-0203-651X*

науковий співробітник відділу історико-правових

і теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ

Анотація. У статті висвітлюються питання становлення українського національного руху, відродження державницької традиції, організації національно-культурної і просвітницької праці серед вояків-українців сухопутних частин Кримського півострова у 1917 – на початку 1918 рр. в українській історіографії. Дослідження, присвячені цій проблематиці, можна розділити на твори і спогади сучасників та безпосередніх учасників тих подій і роботи сучасних українських істориків-науковців.

У них зазначається, що на початку 1917 р. в результаті обмежувальної та репресивної політики керівництва Російської імперії українського легального організованого життя практично не було: україномовні преса і освітні установи, українські політичні та громадські структури на той час були відсутні.

Констатовано, що падіння царського режиму під час Лютневої революції 1917 р. та скасування національних, релігійних та станових обмежень викликали хвилю ентузіазму у населення, створили організаційно-правові та психологічні передумови для розгортання національних рухів та здійснення національних революцій. Українці Криму не становили винятку – їхній національний рух у цьому регіоні почав набувати масовості і організованості. Однією зі складових частин цього руху стали військовики-українці сухопутних частин, що дислокувалися на півострові. Тому питання організації визвольного руху, національно-культурної і просвітницької праці серед вояків-українців, відродження серед них української державницької традиції завжди мали важливе значення в українській історіографії.

Проте, на думку автора, ця історична тематика і досі залишається маловивченою, значна частина архівних документів і матеріалів у кримських архівах поки що перебувають під російською окупацією. Тому подальші напрацювання українських істориків у цьому напрямку сприятимуть виробленню цілісної історичної картини процесів національно-державного відродження серед вояків-українців Криму у 1917–1918 рр. та слугуватимуть зміцненню національної свідомості серед широких верств сучасного українського суспільства.

Ключові слова: сухопутні військові частини; Крим; Ю. Тютюнник; Українська Центральна Рада; Сімферополь; українська історіографія; національний рух.

THE NATIONAL MOVEMENT OF UKRAINIAN SOLDIERS IN THE LAND MILITARY UNITS OF THE CRIMEA PENINSULA (1917–EARLY 1918) IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Serhii HUBSKYI

research fellow of the Department of Historical and Legal,

Theoretical and Methodological Problems of Ukrainian Studies of RIUS

Annotation. *The article highlights the issues of the formation of the Ukrainian national movement, the revival of the state tradition, the organisation of national, cultural, and educational work among Ukrainian soldiers of the land units of the Crimean Peninsula in 1917—at the beginning of 1918 in Ukrainian historiography. Research devoted to this issue can be divided into the works and memories of contemporaries and direct participants in those events and the work of modern Ukrainian historians and scientists.*

They note that at the beginning of 1917, as a result of the restrictive and repressive policy of the leadership of the Russian Empire, there was practically no Ukrainian legal organised life—a Ukrainian-language press and educational institutions, Ukrainian political and public structures were absent at that time.

It was established that the fall of the tsarist regime during the February Revolution of 1917 and the abolition of national, religious, and status restrictions caused a wave of enthusiasm among the population, created organisational, legal, and psychological prerequisites for the deployment of national movements and the implementation of national revolutions. The Ukrainians of Crimea were no exception—their national movement in this region began to gain mass and organisation. One of the constituent parts of this movement were the Ukrainian soldiers of the land units stationed on the peninsula. Therefore, the issues of the organisation of the liberation movement, national-cultural and educational work among Ukrainian soldiers, the revival of the Ukrainian state tradition among them have always been of great importance in Ukrainian historiography.

However, in the author's opinion, this historical subject remains poorly studied, and a large part of the archival documents and materials in the Crimean archives are still under Russian occupation. Therefore, the further work of Ukrainian historians in this direction will contribute to the development of a coherent historical picture of the processes of nation-state revival among the Ukrainian soldiers of the Crimea in 1917–1918 and will serve to strengthen national consciousness among broad sections of modern Ukrainian society.

Key words: *military land units; Crimea; Yu. Tiutiunyk; Ukrainian Central Rada; Simferopol; Ukrainian historiography; national movement.*

Постановка проблеми. Дослідження подій української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. після відновлення державної незалежності України у 1991 р. стали невід'ємною складовою історіографічного процесу. Це стосується і боротьби українських сил Криму у зазначений період за інтеграцію півострова до українських державних утворень.

На початку 1917 р. у результаті обмежувальної та репресивної політики керівництва Російської імперії українського легального організованого життя в Криму практично не було: україномовні преса та освітні установи, українські політичні та громадські структури на цей час були відсутні.

Падіння царського режиму під час Лютневої революції 1917 р. та скасування національних, релігійних та станових обмежень викликали хвилю ентузіазму у населення, створили організаційно-правові та психологічні передумови для розгортання національних рухів та здійснення національних революцій. Українці Криму не становили винятку – їхній національний рух у цьому регіоні почав набувати масовості та організованості. Однією зі складових частин цього руху поступово стали військові моряки-українці Чорноморського флоту та військовослужбовці сухопутних частин, що дислокувались на півострові.

Становлення національно-визвольного руху, українізація на військових

кораблях, організація національно-культурної праці серед моряків-українців Чорноморського флоту з початком революції на сьогодні висвітлені досить ґрунтовно на сторінках спогадів безпосередніх учасників тих подій, вчених української діаспори, сучасних українських науковців, чого не можна сказати про подібні процеси серед вояків-українців сухопутних частин на Кримському півострові.

Тому питання організації визвольного руху, національно-культурної праці у сухопутних військових частинах Криму у 1917 – на поч. 1918 рр., відродження української державницької традиції серед військовиків півострова завжди мали важливе значення в українській історіографії. Особливо вони стали актуальними з 2014 р., в часи анексії росією українського Криму, розв'язаної «собирателями русских земель» війни на Донбасі та повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. з метою окупації України та ліквідації української державності.

Метою статті є висвітлити і проаналізувати спогади і твори безпосередніх учасників тих подій та дослідження українських науковців, присвячені національному руху вояків-українців у сухопутних частинах Кримського півострова у 1917 – на поч. 1918 рр., зокрема українзації військових підрозділів, які дислокувались у Криму, й організації культурно-просвітньої праці серед військовиків.

Виходячи з наведеного вище, дослідницькими є такі **завдання**: виявити та охарактеризувати основні групи історіографічних джерел, що стосуються цієї проблематики; простежити тенденції нагромадження й узагальнення

фактичного матеріалу; з'ясувати, які аспекти зазначеної теми вже досліджені науковцями, а які ще залишаються малодослідженими, та окреслити перспективи подальших дослідницьких пошуків.

Варто зазначити, що й до сьогодні в українській історіографії ця тема залишається малодослідженою. Хоча, безумовно, вже опублікована деяка документальна база та певна кількість праць, присвячених дослідженню питань історіографії проблеми.

До праць, безпосередньо чи фрагментарно присвячених цій проблематиці, насамперед слід віднести роботи та спогади сучасників і безпосередніх учасників тих подій: поручника 32-го піхотного запасного полку, що дислокувався в Сімферополі, в майбутньому генерал-хорунжого Армії УНР, військового діяча, письменника Ю. Тютюнника [21; 27], підполковника Армії УНР, історика і публіциста В. Проходи [13], державного і політичного діяча, публіциста, полковника Армії УНР В. Кедровського [7], військового діяча, історика, генерал-полковника Армії УНР П. Шандрука [25], громадської та військової діячки родом із Сімферополя, хорунжої Армії УНР Х. Пекарчук (Ізбичкої) [12], військового і громадського діяча, старшого лейтенанта Військово-морського флоту УНР, письменника С. Шрамченка [26], підполковника Військово-морського флоту УНР М. Неклієвича [11], мічмана, військового і громадсько-політичного діяча, комісара Центральної Ради в Криму (1918) Я. Хриistica [24], однорічника Севастопольської школи авіації (1917), пізніше поручника авіації Військово-морського флоту УНР, військово-громадського діяча М. Михайлика [10].

Аналіз джерел та останніх публікацій. Деякі аспекти українського національно-військового руху, зокрема формування національної свідомості у військових частинах, започаткування культурно-освітньої праці серед вояків-українців Криму в 1917 – на поч. 1918 рр., співпраці з національно-визвольним рухом кримських татар, висвітлені в працях сучасних вітчизняних істориків В. Голубка [2], В. Сергійчука [17; 18], Б. Сергійчука [16], В. Солдатенка [19; 20], Л. Хало [20], В. Корольова [8], Я. Дашкевича [3], П. Гарчева [1], А. Іванця [4; 5].

Важливий для нашого дослідження документ-звернення Сімферопольського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка від 23 травня 1917 р. до Української Центральної Ради з проханням проводити в життя постанови і резолюції 1-го Всеукраїнського військового з'їзду знаходимо на сторінках збірника «Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 р. Документи і матеріали», виданого у Києві у 2003 р. [23, с. 333–334].

Безпосередньо дослідженню зазначеної нами теми із залученням маловідомих матеріалів і публікацій, введенням у науковий обіг невідомих раніше архівних матеріалів присвячені наукові праці сучасних українських вчених-істориків А. Іванця [6], Г. Савченка [14; 15], В. Кучера [9].

Виклад основного матеріалу. До революції 1917 р. значна частина військово-службовців у Криму були українцями. Проте в Україні не дарма говорили про мобілізованих до російської армії, що вони «пійшли у москалі» – за часів царату армія служила надійним засобом русифікації. З вибухом революції в армії і на флоті український національний

рух почав розвиватися дуже бурхливо. Безпосередній учасник українізації сімферопольської залоги (гарнізону) поручник (на той час. – С. Г.) Ю. Тютюнник наводить приклад, що характеризує стан національної свідомості вояків з українських губерній навесні 1917 р.: «Прибуло близько семи тисяч. Відкривши віче, я запропонував:

– Хто поміж вами українці, піднесіть руки догори! Піднеслося не більше трьохсот рук.

– Малороси! Піднесіть руки!

Піднесло руки коло половини присутніх.

– Хохли! Піднесіть руки!

Знов піднесла руки добра третина.

– Українці, малороси і хохли! Всі разом піднесіть руки!

Понад головами кількатисячної юрби піднісся ліс рук. Одиниці, що не піднесли рук, не були помітні серед загалу» [21, с. 85]. Варто зазначити, що вперше спогади Ю. Тютюнника під псевдонімом Г. Юртик вийшли друком у Львові у 1923 р. [27].

Аналізуючи розвиток українського національного руху та поширення культурно-освітньої праці серед військово-службовців сухопутних військових частин російської армії Кримського півострова, А. Іванець, Г. Савченко та В. Кучер наводять місця дислокації військ та зазначають, що сухопутні війська були розкидані по всьому Криму. Одним із найчисленніших був сімферопольський гарнізон. У місті квартирували 32, 33 та 34 піхотні запасні полки, знаходився штаб 38-ї піхотної запасної бригади та інші частини. У Феодосії основу залоги складав 35 піхотний запасний полк. До залоги Севастополя входили частини Севастопольської фортеці, підрозділи

забезпечення Чорноморського флоту. У місті дислокувалися 8 дружин державного ополчення, до складу залоги входила Севастопольська авіаційна школа. У місті та передмістях розміщувалися царгородський, нахимівський, корніловський, істомінський полки Чорноморської морської дивізії, яка готувалася до висадки десанту та захоплення Константинополя [6, с. 53–57; 9, с. 173; 14, с. 170–171; 15, с. 43].

Автори зазначають, що на початку березня 1917 р. у Сімферополі відбулося перше зібрання українців, у якому взяло участь близько 200 чоловік. Було прийнято рішення про створення Сімферопольської української громади й обрано її раду. Велику роль на зібранні відігравали військові. Поручник Ю. Тютюнник, обраний членом Ради громади, так писав про її соціальний склад: «Майже вся інтелігенція, більшість військових» [21, с. 84]. Було постановлено серед іншого «розпочати освідомлюючу роботу серед українців, що перебували у війську» [21, с. 84]. Цю роботу було доручено Радою громади старшинам П. Мацькові та Ю. Тютюннику. Останній зазначає в своїх спогадах, що все починалося з азів: присутнім розповідали про національну назву українців, національну символіку, була ухвалена програма лекцій з актуальних питань. Автор писав: «Всі промовляли по-українському. Промови інтелігентів «мужицькою» мовою справили надзвичайне вражіння на присутніх. Ніби не дихаючи, слухали «дядьки в шинелях», а коли промовець кінчав, буря оплесків зривалася понад головами і помішані «слава» та «гура» неслися вулицями Сімферополя» [21, с. 85].

На зібранні для присутніх вояків було з'ясовано, що «малороси» і «хохли» – це

назви, якими нас наділяли наші вороги, і що справжня назва всіх, хто говорить нашою мовою, є «українці», мова – «українська», а наша батьківщина в козацькі часи переважно звалася «Україною», а не «Малоросією» і має знову повернутися до назви вільних часів». Автор спогадів констатує, що тільки з десятків присутніх розуміли значення кольорів національного синьо-жовтого прапора. Тому роботи було дуже багато [21, с. 85]. За спогадами Ю. Тютюнника, тоді ж було обрано Комітет Українського військового клубу ім. гетьмана П. Дорошенка, на чолі якого став старшина П. Мацько (за постановою Комітету військового клубу стали використовувати назви «старшина», «козак» замість «офіцер» та «солдат») [21, с. 85]. Автор зазначає, що військовому клубу ім. П. Дорошенка вдалося досягти помітних успіхів – уже в середині квітня 1917 р. він налічував близько 10 тис. членів. Це була доволі значна сила, оскільки вихідці з українських губерній становили 11 тис. чоловік, а вся залога налічувала приблизно 30 тис. вояків [21, с. 86].

За даними Г. Савченка, у ротах запасного полку, який дислокувався у Феодосії, у першій половині березня 1917 р. були організовані ротні українські ради. З часом вони об'єдналися й утворили українську полкову раду. Українські громади були створені також у Євпаторії, Ялті та інших містах Кримського півострова [14, с. 174].

В. Корольов звертає увагу на діяльність у гарнізонах півострова українських політичних партій. У березні 1917 р. вони організувалися у Севастополі, а у квітні була створена есерівська організація у Феодосії. Влітку 1917 р. у Севастополі почала діяти й організація

Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Саме ці партії й мали на той час найбільший вплив серед вояків-українців Кримського півострова [8, с. 68].

Г. Савченко акцентує увагу на поширенні агітаційно-пропагандистської роботи посланців українських організацій серед військовослужбовців гарнізонів Кримського півострова, яка прищеплювала солдатам усвідомлення їх належності до української нації і України. Основна увага в цьому зв'язку зверталася на формування національної свідомості вояків-українців [14, с. 174]. «По своїй ідеї лекції мали підкреслити нашу національну окремішність», – зазначав Ю. Тютюнник. Він та П. Мацько входили в гарнізонну раду солдатських депутатів і відстоювали там право ведення культурно-просвітньої роботи серед військових їх рідною мовою та запропонували поділити солдатів гарнізону на національні секції і проводити роботу в кожній секції окремо [21, с. 84]. Агітатори-українці, – зауважує Г. Савченко, – відчували брак літератури, скупим був і арсенал агітаційних матеріалів. У зв'язку з цим вони сподівалися на підтримку українських організацій, які успішно діяли в інших містах Чорноморського узбережжя [14, с. 175]. Прикладом таких сподівань є публікація В. Сергійчуком звернення члена Чорноморської Української Громади Севастополя В. Богомольця за допомогою в Одесу. Він прохав відомого українського діяча С. Шелухіна приїхати в Севастополь читати лекції, надіслати «Історію України» М. Аркаса та малюнки прапорів запорозьких козаків [17, с. 189]. Під впливом агітації та пропаганди українські гуртки, що діяли у Севастополі на кораблях, сухопутних

частинах Севастопольської морської фортеці, в армійських частинах, авіаційній школі, констатує Г. Савченко, активізували свою роботу [14, с. 175]. Цікавий факт у своїх спогадах наводить С. Шрамченко. Він стверджує, що на перших порах після Лютневої революції тон у Севастопольському гарнізоні задавав особовий склад севастопольського флотського півекіпажу, яким командував В. Савченко-Більський. Його зусиллями весною 1917 р. ця військова частина стала на шлях українізації. За свідченням очевидців, моряки півекіпажу були першими у російській армії і на флоті, хто мав власний український прапор із оригінальним малюнком та портретом Т. Шевченка. Оркестр цієї частини першим почав виконувати гімн «Ще не вмерла Україна» [26, с. 7].

Українці-військовики кримських гарнізонів активно виступали за створення своїх національних військових частин. За даними Г. Савченка, найбільшого поширення рух, унаслідок чисельності гарнізонів та прошарку в ній українців, набрав у запасних полках сімферопольського та феодосійського гарнізонів, Севастопольській авіаційній школі, береговій артилерії Керчі [14, с. 178]. Рух за українізацію запасних військових частин стимулювали повідомлення про створення у Києві українського полку імені Богдана Хмельницького та українського запасного полку.

Сімферопольський гарнізон опинився в епіцентрі руху з українізації запасних частин. Усупереч рішенням російського командування українізовані частини стали виникати самочинно. Г. Савченко наводить цікаві дані з документів, виявлених ним в архіві. «Українці виробили свою тактику досягнення

кінцевої мети», – констатує автор. «У трьох запасних полках, дислокованих у Сімферополі, вони простим переводом солдатів із підрозділу в підрозділ формували українські роти, вибирали ротних командирів із офіцерів-українців. У кожному полку роти зводилися в український батальйон. До визначеної мети українці йшли самочинно, не чекаючи дозволу командування. Не зважали вони і на «увещання» гарнізонного комітету, який негативно ставився до дій українців», – зазначає науковець [14, с. 179].

День Шевченкового свята у Сімферополі, зауважує А. Іванець, можна вважати днем проголошення першого українського полку в Криму, який отримав назву Першого Сімферопольського полку імені гетьмана Петра Дорошенка. За даними кримської щоденної газети «Южные ведомости», наголошує науковець, це відбулося 28 травня [6, с. 56], хоча у своїх спогадах Ю. Тютюнник говорить про 24 травня [21, с. 86], а Х. Пекарчук (Ізбичька) цим днем називає 17 травня [12, с. 17].

«Українське свято, – повідомлялось у статті часопису, – пройшло дуже урочисто й жваво. Вулицями увесь день рухалися війська з національними українськими прапорами, написаними гаслами: «Хай живе Україна», «Не вмерла Україна», «Українці, об'єднуйтесь!» тощо. Багато солдат і офіцерів були в українських бойових костюмах. Війська супроводжували оркестри та численна юрба народу» [6, с. 56]. Я. Дашкевич зазначає, що проведена українська маніфестація, за деякими даними, налічувала понад 30 тисяч учасників [3, с. 620–621]. Проте Х. Пекарчук (Ізбичька), яка була учасницею цього масового заходу, у своїх спогадах кількість учасників оцінює в

межах 15 тисяч чоловік [12, с. 17]. Вона зазначає, що вояки-українці «машерували... стройно головними улицями в напрямі центру міста, мабуть самі дивуючись кількості своїх лав. В їхніх руках лопотіли українські прапори. Слідом за ними їхали «гарби» (драбинясті, триповерхові вози, які були вживані в час збирання жнив на Криму), на яких сиділа молодь, як місцева, так і ті, що прибували на працю з Херсонщини, Київщини та Полтавщини. Їхні обличчя були повні шляхетного ентузіазму, бо оце вперше вони усвідомили свою народню приналежність і силу. На них була прекрасна народня ноша, дівчата у вінках. Здивовано та зворушено дивилася народня маса на наш похід та радісними окликами вітала учасників. Юрій Воротов-Хвілінський провадив похід, а Юрій Тютюнник приймав парад (обох їх пізніше знищили большевики!), виголошено промови. «Просвіті», – організації, яка в той час безперечно була серцем української громади, врочисто вручено прекрасний вишиваний прапор. Понеслися співи. Ця картина була величчя і зворушлива, та всім нам – учасникам осталася на все життя незабутня. Участь взяли й представники інших міст, в тому числі Алушти та Мелітополя, з якими нас з того часу почав лучити близький зв'язок... Цей день слід вважати й початком української військової формації у Криму» [12, с. 17–18]. Сучасний дослідник А. Іванець також звертає увагу, що процеси, подібні до сімферопольських, відбувалися і в інших містах Криму. Вже на початку весни 1917 р. в Керчі існував Український військовий гурток, утворювалися українізовані частини в Євпаторії, особливої сили рух за українізацію війська набрав у Феодосії [6, с. 57].

Г. Савченко акцентує увагу на негативній щодо українського військового руху позиції загальновійськових організацій, які діяли в частинах російської армії, дислокованих у Криму. В діяльності українців вони вбачали загрозу цілості росії та боездатності армії. Орган Сімферопольської ради солдатських депутатів газета «Единение» публікувала статті відверто погромницького характеру. Вони були сповнені ворожнечі до українців з погрозами на кшталт «близок час расплаты и мы имеем на это право» [14, с. 182]. Також противником створення окремих українських військових частин був сімферопольський гарнізонний комітет. Він підтримував позицію однієї із рот гарнізону, яка закликала солдатів-українців швидше відправлятися на фронт, а розв'язання питання автономії України відкласти на майбутнє [2, с. 71; 14, с. 182].

Науковець зазначає, що, незважаючи на різноманітні звинувачення українців в антипатріотизмі, вони загалом продовжували підтримувати політику Тимчасового уряду, дії військового командування. Зокрема, червневий наступ російської армії отримав підтримку серед військовослужбовців сімферопольського гарнізону та значної частини населення міста. З цього приводу Чорноморська громада провела загальне зібрання представників флоту, гарнізону та міських жителів. Учасники захоплено вітали «українське озброєне військо на фронті, котре міцно боронить землю і волю ньеньки України», – цитує Г. Савченко у своєму дослідженні періодичне видання того часу [14, с. 183].

Активна діяльність українців у Сімферополі, Севастополі та інших гарнізонах Криму прискорила рух кримських

татар за створення своїх національних військових формувань. Співробітництво між представниками українського та кримськотатарського національно-визвольних рухів знайшло своє відображення у дослідженні Г. Савченка та науковій розвідці Б. Сергійчука. Так, Г. Савченко наводить дані, що під час перебування в Криму 17 травня 1917 р. військового міністра Тимчасового уряду О. Керенського до нього з проханням створити кримський полк звернулася мусульманська делегація. Міністр запропонував формувати полк із тилових частин і не зачіпати фронтових підрозділів [14, с. 184]. При підтримці українців у травні в Криму сформувався татарський батальйон. Командування полку імені гетьмана П. Дорошенка встановило дружні стосунки із сімферопольським мусульманським солдатським комітетом, який очолював муфтії Ч. Челебієв [2, с. 55; 14, с. 185]. Як зазначає Б. Сергійчук, після більшовицького перевороту до Криму на прохання кримських татар наказом генерального секретаря військових справ УНР С. Петлюри було направлено мусульманський полк. Щоб зменшити кількість збільшовичених частин, по Одеському військовому округу було віддано наказ про звільнення у відпустку всіх військовослужбовців-неукраїнців. Наприкінці жовтня 1917 р. під час засідання Ради Народів у Києві українські і кримськотатарські діячі значну увагу приділяли військовому співробітництву [16, с. 118–119]. На початку 1918 р. після поразки антибільшовицьких сил у збройному протистоянні на півострові керівники українського і кримськотатарського рухів обговорювали проект перекидання мусульманських частин Криму до Києва [16, с. 119].

Поглиблення розвитку українського військового руху вимагало координації зусиль вояків-українців гарнізонів Кримського півострова. Аналізуючи ці процеси, Г. Савченко зазначає, що із цією метою 3 серпня був проведений з'їзд військовиків-українців із таврійських гарнізонів. Зокрема, на спільному засіданні сотенного комітету й усіх офіцерів українських батальйонів сімферопольського гарнізону, делегатів від севастопольського клубу імені І. Сірка і представників українського військового комітету Феодосії було розглянуто питання розвитку українського руху у гарнізонах. Учасники з'їзду, проаналізувавши політичне становище, заявляли про свою вірність ідеям Універсалів Центральної Ради, акцентувавши увагу на доцільності активізації боротьби за автономію України, широкомасштабної роботи з українізації війська. Своє майбутнє військовики-українці пов'язували з Установчими Зборами, а тому вважали за необхідне всюди готуватися до участі у виборах [14, с. 186]. На думку Г. Савченка, розвиток українського військового руху в Севастополі вимагав удосконалення його керівних органів, які б мали постійний зв'язок з українськими керівними організаціями у Києві. На початку серпня 1917 р., зазначає вчений, у Севастополі був створений Український військовий комітет (УВК). Він був затверджений Українським генеральним військовим комітетом (УГВК) [14, с. 187].

Чорноморський військовий комітет координував діяльність українських військових організацій у Криму. У його статуті наголошувалося: «Перше завдання комітету – вжити всіх заходів, щоб мати зв'язок з Центральною Радою, з Українським Військовим Генеральним

Комітетом, а також з усіма військовими організаціями Чорного моря і його бережжя» [14, с. 187]. Комітет мав проводити в життя усі розпорядження УГВК, найшвидше організувати просвітні гуртки в кожній частині армії і флоту, де були українці. Чорноморський військовий комітет підпорядковувався УГВК, який і затвердив його статут, – констатує Г. Савченко [14, с. 187].

Він наголошує, що військовики-українці впливали на розвиток українського національно-визвольного руху у всьому Таврійському регіоні. 12–13 серпня у Сімферополі відбувся перший з'їзд представників українських організацій Таврії, у якому також брали участь і представники від українських військових гарнізонів Криму. Військові були причетні до прийняття низки ухвал національно-демократичного характеру. Зокрема, за допомогою українських старшин було прийнято постанову про скликання Українською Центральною Радою Всеукраїнських Установчих зборів, які мали розв'язати питання державного майбутнього України [18, с. 187].

Автор дослідження також подає інформацію про публікацію у газеті «Известия Севастопольского совета военных и рабочих депутатов» за 18 і 19 серпня статті Ф. Сліпченка «Кто такие украинцы и каковы их требования». Ф. Сліпченко зробив екскурс в історію українсько-російських відносин, акцентував увагу на українському національному відродженні у ХІХ столітті. Він зазначав, що «українці хочуть широкої національно-культурної автономії і не вимагають більше, ніж коли вступали в союз з московським царем. У росіян же це викликає боязнь – українці, на їх думку, хочуть відділитися. І як результат

численні провокації проти українців» [14, с. 188].

Поява такої досить толерантної статті з характерними ознаками просвітництва для Севастополя була досить значною подією. Широкий загал військовослужбовців та мешканців півострова, наголошує вчений, був ознайомлений з українським питанням через орган організації, яка сповідувала принципи «єдиного революційного фронту».

На сплеск активності українців також вплинула «Тимчасова інструкція Генеральному Секретареві Тимчасового уряду на Україні», яка була прийнята російським урядом 4 серпня 1917 р. У ній вказувалося, що «повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за виключенням повітів Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського, вони можуть бути поширені і на інші губернії або частини їх у випадку, якщо створені в цих губерніях на підставі постанови Тимчасового уряду земські заклади висловляться за бажаність такого поширення» [22, с. 214]. Свідомі українці, в т. ч. і вояки, розцінювали подібний документ Тимчасового уряду як прагнення роздробити цілісність українських земель.

Г. Савченко наголошує, що вояки-українці, які служили в гарнізонах Кримського півострова, без вагань приєднали свій голос до протестів проти «Інструкції» Тимчасового уряду. Так, 23 серпня загальні збори українців Чорноморського флоту і гарнізону рішуче протестували проти форми і змісту цього документа. Вони вимагали затвердження Тимчасовим урядом Генерального секретаріату в повному складі, визнання

Українського генерального військового комітету «правомічним військовим органом», запровадження при штабі командуючого Чорноморським флотом посади Генерального комісара по українських військових справах, визнання Чорноморського українського військового комітету військовим адміністративним органом у справах, що стосуються вояків-українців Чорноморського флоту і гарнізону міста Севастополя. Учасники зборів вважали «вилучення з складу автономної України губерній: Катеринославської (гнізда запорожців), Харківської, Херсонської материкової частини Таврійської, підряд населених українцями, безпідставним і вмисним відокремленням однієї частини України від другої» і вимагали «прилучення» перелічених губерній до складу автономної України [14, с. 189]. Українці-вояки Чорноморського флоту і гарнізону, а також частина робітників і мешканців міста Севастополя, констатує дослідник, заявляли, що «на випадок якого-небудь насильства над Українською Центральною Радою вони всі, як один чоловік, з зброєю в руках виступлять на оборону її, не спиняючись ні перед якими жертвами задля оборони вільної України» [14, с. 189].

Цей документ переконливо доводить, що ідея української державності була далеко не чужою як для переважної частини українського вояцтва Криму, так і для доволі численного прошарку робітників і мешканців півострова, в т. ч. і Севастополя, про що переконливо доводить інформація про приєднання до севастопольців вояків-українців Феодосії. Так, 28 серпня 744 українці місцевого 35-го пішого запасного полку, майже всі вихідці з Херсонщини,

Катеринославщини, Таврії і Харківщини, висловили своє обурення тим, що «Тимчасовий уряд знов рве Україну на шматки і наших губерній чому то не визнає як українських» [14, с. 189]. Вони вимагали «прилучення до автономної України Херсонщини, Катеринославщини і українських повітів Таврії і Харківщини», – наголошує у своїй роботі Г. Савченко [14, с. 189].

Під час заколоту Верховного головнокомандуючого генерала Л. Корнілова українізовані військові частини Криму його не підтримали, зазначають А. Іванець і Г. Савченко. Останній наводить звернення С. Петлюри до українських організацій, вояків-українців у військових частинах, в якому зазначається: «Накази генерала Корнілова не виконувать. Українці повинні всяко підтримувати Тимчасовий уряд хоч і прийшлося би стати до зброї» [14, с. 190]. А. Іванець констатує, що 30 серпня відбулося об'єднане засідання виконавчих органів сотенних комітетів і офіцерів українських батальйонів сімферопольської залоги, яке прийняло резолюцію, в якій зазначалось, що необхідно «всіма засобами, включно до військової сили, підтримувати Тимчасовий уряд; ніяких наказів колишнього Верховного головнокомандуючого Корнілова не виконувати» [6, с. 58].

Оскільки обстановка під час заколоту була небезпечною для громадського порядку, виникла необхідність у додаткових міліційних структурах. 30 серпня на засіданні комітету 33-го запасного піхотного полку, що дислокувався у Криму, було вирішено створити полкову міліцію. До її складу, зокрема, мали входити: «10 чоловік від українського батальйону.., від 1-ої та 2-ої Українських

сотень по 5-ть чоловік» [6, с. 58]. Чорноморський український військовий комітет, наголошує Г. Савченко, доповідав в УГВК, що ексцесів на головній базі Чорноморського флоту немає, а «воїни Чорноморського флоту і гарнізону, громадяни Севастополя підпорядковуються Тимчасовому уряду, Центральній Раді і раді робітничих і солдатських депутатів, зберігають спокій» [14, с. 191].

Після невдачі корніловського заколоту, наголошує Г. Савченко, військовики-українці Севастополя та гарнізонів півострова готувались до виборів в Установчі збори. Необхідну допомогу у цьому їм надавали члени Центральної ради К. Величко, Свідерський, Биковський і Герасимов, які прибули у Севастополь з Києва 6 жовтня 1917 р. Вони побували на кораблях, у гарматній морській школі та піших дружинах севастопольського гарнізону. Прапорщик К. Величко був знаний серед моряків і солдатів як учасник Демократичної наради. За словами членів українських організацій Севастополя, промови К. Величка зробили його авторитетним як серед вояків-українців, так і серед вояків інших національностей, які служили в Севастополі. Українці висунули кандидатуру К. Величка на вибори в Установчі збори [14, с. 190].

Ці факти свідчать про прихильність українізованих армійських і флотських підрозділів, розташованих на Кримському півострові, до демократичного шляху розвитку країни, несприйняття більшостю вояків-українців в цей період популістських і ліворадикальних ідей і гасел.

УГВК намагався повністю опанувати український рух на Чорноморському флоті та у гарнізонах Кримського півострова. На думку українського керівництва, зазначає Г. Савченко, цьому б

сприяла робота українського комісара при штабі Чорноморського флоту. Комітет звернувся до комісара з українських справ у Петрограді з проханням «вжити заходів для негайного затвердження чина комісара при штабі Чорноморського флоту» [14, с. 191]. Ним на цю посаду було призначено капітана 2-го рангу Акімова, який перебував у Севастополі [14, с. 191].

18 жовтня 1917 р. С. Петлюра передав російському військовому міністру прохання Української військової ради Севастополя про те, щоб повноваження комісара з українських морських справ Акімова були поширені і на сухопутні частини Криму. Революційні організації Севастополя дали на це згоду. На початку листопада 1917 р. Центральний комітет Чорноморського флоту визнав повноваження Акімова, констатує науковець [14, с. 191]. Більшовицький переворот у Петрограді 25 жовтня 1917 р. та проголошення 7 листопада 1917 р. III Універсалом УЦР Української Народної Республіки (УНР) суттєво вплинули на розвиток подій у кримських гарнізонах. Говорячи про ці події, Г. Савченко зазначає, що 12 листопада 1917 р. заходами УВК у Севастополі святкували проголошення УНР. На кораблях Чорноморського флоту поруч із андріївськими та червоними прапорами були підняті синьо-жовті знамена [14, с. 191].

На площі, біля пам'ятника адміралу П. Нахімову, відбувся військовий парад команд з кораблів та частин Севастопольської воєнно-морської фортеці [14, с. 191]. «Військовики-українці серед загального революційного розкладу, який поглинав російську армію і флот, продовжували зберігати дисципліну і вірність армійським і флотським

порядкам», – підкреслює Г. Савченко [14, с. 192].

А. Іванець акцентує увагу на організації антибільшовицького спротиву демократичних сил Криму після захоплення влади прихильниками В. Леніна у Петрограді. Зокрема, українізовані та кримськотатарські військові частини утворили Кримський революційний штаб (КРШ). Головою штабу був Біда-Кобзаренко, а секретарем – Буряченко [6, с. 60].

6 листопада 1917 р. представники КРШ здійснили мирну спробу підпорядкувати собі губернське правління, на що представники останнього не погодилися, вказуючи, що тільки насильницьким захопленням (представники КРШ. – С. Г.) можуть це зробити [6, с. 60].

На думку А. Іванця, з якою ми повністю погоджуємось, серед діячів українського і кримськотатарського рухів одностайності в цьому питанні не було. Підтвердженням цієї точки зору можуть бути слова одного з кримськотатарських діячів А. Боданінського, який стверджував, що на той момент «кримський штаб не ставить собі за мету захоплення влади» [6, с. 60].

У цей же час окремі частини гарнізонів продовжували заявляти про свою українізацію. У середині листопада севастопольський військовий фортечний телеграф оголосив себе українським. На шлях українізації стали частини морської піхоти [14, с. 192].

Незабаром виникає Штаб кримських військ (ШКВ) – орган антибільшовицької Ради народних представників, яка об'єднувала громадсько-політичні і національні організації Таврії. ШКВ підпорядковувалися кримськотатарські війська, російське офіцерство та

українізовані частини. Зокрема, у Сімферополі і Севастополі перебували два курені [6, с. 60]. Проте на той час, зазначає А. Іванець, значна частина українізованих у Криму військових підрозділів уже знаходилася за межами півострова [6, с. 60].

Після перевороту у Петрограді, наголошує А. Іванець, керченські пробільшовицькі сили спробували захопити владу і тут. Але це їм не вдалося, і влада опинилася в руках Української ради, яку підтримував загін гайдамаків. Лише з прибуттям у грудні 1917 р. додаткових пробільшовицьких сил – антикаледінської експедиції Чорноморського флоту, що поверталася з Дону, – Совет було відновлено, і влада перейшла до нього [6, с. 60]. Але повністю захопити місто більшовики не змогли. В. Сергійчук у своїй книзі з цього приводу наводить слова одного з діячів українського руху в Криму, який через декілька років згадував: «Гарнізон фортеці Керченської, який складався виключно з українців, по приходу німців передав як фортецю, так і майно для передачі Українському Уряду, виговорив собі право по переїзду на Україну поволі» [17, с. 119].

Після оголошення більшовицькою Радою народних комісарів (РНК) ультиматуму Центральній раді в українських військових частинах фронту і тилу прокотилася хвиля протестів. В. Голубко і Г. Савченко наводять такі факти в Криму. Так, із засудженням більшовицької агресії виступили учасники зборів Севастопольської ради корабельних, полкових та інших комітетів. За передачу влади Всеросійським Установчим зборам і підтримку Центральної ради проголосувало 259 осіб, проти – 8 та 9 чоловік утримались. Більшовицьку резолюцію

підтримав лише 61 учасник зборів, проти – 223 та 9 осіб утримались [2, с. 134; 14, с. 192–193].

Проте у грудні 1917 р. у гарнізонах Кримського півострова значно загострились політичні суперечності. На їх стан впливали демобілізація та шалена більшовицька пропаганда з її демагогічними гаслами миру народам і землі селянам. Військовики ставали то під українські національні знамена, то підтримували більшовиків. 3 січня 1918 р. представник Румчероду (Центрального виконкому Ради (Совета) Румунського фронту, Чорноморського флоту й Одеси. – С. Г.) доповідав із Севастополя: «У Севастополі велике полівіння мас... Навколо Ради групується лише частина матросів з «Волі» (корабля-лінкора. – С. Г.)... Піхотних частин мало: маси розповзлись, арсенали нікому охороняти» [14, с. 193]. Подібним був стан і в інших гарнізонах. Українці не змогли пройти до кінця випробування революційним часом, – стверджує у своєму дослідженні Г. Савченко [14, с. 193].

На нашу думку, цей висновок занадто категоричний і узагальнюючий. Так, значний відсоток військовиків-українців і на Чорноморському флоті, і в сухопутних частинах або повірив більшовицькій пропаганді, або просто кинув службу, маючи на меті тільки одне – якнайшвидше повернутись додому. Але для багатьох військовослужбовців українського походження попередня національно-культурна та просвітня праця не пройшла даром. Вони до кінця залишилися вірні ідеї національної державності, усвідомили себе частиною великого українського народу, про що переконливо доводять подальші події збройної національно-визвольної боротьби за незалежність

України. Одним із прикладів цього є шлях Першого Сімферопольського полку імені гетьмана П. Дорошенка, переважна більшість старшин і козаків якого не піддалась більшовицькій пропаганді, не проголосила т. зв. «нейтралітет» в часи навали більшовицьких військ під командуванням М. Муравйова, а виступила на захист української державності і, пробиваючись до Києва, боронила столицю від більшовиків, значна кількість особового складу полку загинула в боях з червоними під Олександрівськом (теперішнє Запоріжжя. – С. Г.) і Синельниковим, і полк перестав існувати як окрема бойова одиниця. Ці дані наводить у своїх спогадах Ю. Тютюнник, посилаючись на розповідь колишнього товариша по створенню полку старшини Шиманського [21, с. 89].

Крім українізації військових частин російської армії, процес українського військового будівництва відбувався й на іншій основі. Зокрема, навесні 1917 р. почали стихійно формуватися українські міліційні загони Вільного козацтва, переважно з селян. Цей рух набрав значної сили і захопив у свою орбіту й Крим. Центральна рада заохочувала створення цієї іррегулярної мілітарної сили. А. Іванець у своїй праці наводить документ з Центрального державного архіву Автономної Республіки Крим, у якому повідомляється, що у січні 1918 р. оргвідділ Генеральної козацької ради з формування Вільного козацтва надіслав телеграму губернському комісару Таврії з проханням поширювати агітацію та організацію Вільного козацтва у Північній Таврії [6, с. 60]. Ще раніше в Керчі, зазначає П. Гарчев, було створено загін українських вільних козаків під керівництвом отамана Левенка [1, с. 27].

Коли в грудні – січні 1918 року розпочалися бойові дії між Радою народних представників і більшовицькими ревкомми, українські військові частини брали участь у боротьбі з ліворадикалами. Через низку несприятливих обставин демократичні сили тоді зазнали поразки, і в Криму на тривалий час встановилася терористична диктатура більшовиків та їхніх тодішніх союзників.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В історії української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Крим відіграв роль, яка ще недостатньо оцінена сучасною наукою. Історіографічний доробок з теми дослідження можна поділити на праці та спогади сучасників і безпосередніх учасників тих подій та роботи сучасних вітчизняних істориків за доби української незалежності після 1991 р., які підготовлені на широкій джерельній базі, що стала доступною в останні десятиліття.

Проаналізувавши історіографічний доробок, можна зробити висновок про наявність певної репрезентативної літератури. Зокрема, спогади сучасників присвячені їх участі у створенні та українізації сухопутних військових частин у Криму, військових підрозділів, які б безпосередньо керувалися постановами Української Центральної Ради та уряду УНР, налагодженні культурно-просвітньої праці серед вояків-українців, протидії антиукраїнським проявам російських шовіністичних військово-політичних сил, як пробільшовицьких, так і антибільшовицьких, співпраці з кримськотатарським національно-визвольним рухом (Ю. Тютюнник, М. Михайлик, В. Прохода, В. Кедровський, М. Неклієвич, Я. Христинч, Х. Пекарчук (Ізбіцька)).

У низці праць сучасних українських істориків з використанням маловідомих і невідомих джерел та архівних матеріалів зазначені вище питання розглядаються фрагментарно (В. Голубко, В. Сергійчук, В. Корольов, В. Солдатенко, П. Гарчев).

У дослідженні А. Іванця подана цілісна картина українізації сухопутних військових частин у Криму в 1917 р. Слушною є думка автора, що ахіллесовою п'ятою українського військового руху був стан національної свідомості багатьох українців, що не могла бути високою на Наддніпрянщині за умов постійного денационалізуючого тиску російської імперської машини. Проблему можна було вирішити енергійними заходами на хвилі ентузіазму, що охопила навесні–влітку багатьох вояків-українців, проте хибна стратегія Центральної ради у військових питаннях (курс на створення нерегулярних, міліційного типу військових формувань), пацифістські ілюзії керівництва УЦР, її недосвідченість у військових справах не дали можливості, на жаль, це зробити.

У дослідженні Г. Савченка подано структуру, чисельність сухопутних частин російської армії в Криму, показано розгортання українського військового руху на півострові, організацію просвітньої праці серед вояків-українців. Автор наголошує, що національний рух українців у частинах російських гарнізонів Криму зародився і розвивався як складова українського військового руху у російській армії, а його особливістю був суттєвий вплив старшин і матросів-українців Чорноморського флоту на діяльність військовиків-українців у сухопутних військах Криму. У статті В. Кучера показано історію становлення

Першого Сімферопольського полку імені гетьмана П. Дорошенка та ролі у його створенні майбутнього генерал-хорунжого Армії УНР Ю. Тютюнника. У праці Б. Сергійчука на основі спогадів Д. Сейдамета, одного з чільних діячів кримських татар, показано співробітництво і взаємодію українського і кримськотатарського національних рухів на півострові у 1917–1918 рр.

Таким чином, український національний рух у сухопутних військових частинах Кримського півострова (кінець лютого 1917 р. – початок 1918 р.) був одним із суттєвих факторів, що визначали громадсько-політичну атмосферу у Криму в цей період. Цей процес проходив у несприятливих обставинах адміністративного, ідеологічного, психологічного тиску з боку російських державних структур, що підтримували Тимчасовий уряд, політичних сил різного ідеологічного спрямування, зокрема більшовиків та значної частини місцевого російського населення. Він сприяв національному самоусвідомленню кримських українців, розгортанню національних рухів інших народів, найбільше – кримських татар. Український рух в армійських і флотських структурах півострова значною мірою слугував рушієм процесів національного відродження на всій території України. Проте ця історична тематика і до сьогодні ще залишається вивченою недостатньо, значна частина маловідомих матеріалів і документів у кримських архівах поки що перебувають під російською окупацією, не досліджені біографії багатьох представників українського національного руху серед військовиків Криму початку ХХ століття. Тому подальші напрацювання українських істориків у цьому напрямку сприятимуть

виробленню цілісної історичної картини процесів національно-державного відродження серед військовослужбовців-українців колишньої царської армії та слугуватимуть зміцненню національної свідомості серед широких верств сучасного українського суспільства, в т. ч. і серед військовослужбовців Збройних сил України, які ведуть мужню і жертвовну боротьбу з російським агресором.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гарчев П. И. Национальные партии и движения в Крыму в 1917 – 1920 гг. *Материалы научно-практической конференции «Проблемы политической истории Крыма, итоги и перспективы»*. Симферополь, 1996. С. 27–29.
2. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918 рр. Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 275 с.
3. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX століття). «Учи неложними устами сказати правду». *Історична есеїстика*. Київ, 2011. С. 610–625.
4. Іванець А. До питання про кримський період життя української діячки Христини Пекарчук та її участь у збройному захисті УНР (1894–1920 рр.). *Українознавство*. 2017. № 4. С. 126–141.
5. Іванець А. «Людина пристрасно віддана українській ідеї»: до питання про біографію голови Чорноморської Української громади у Севастополі В'ячеслава Лашенка (1875–1953). *Українознавство*. 2022. № 4. С. 141–161.
6. Іванець А. Українізація сухопутних військових частин у Криму (1917 р.). *Український історичний журнал*. 2001. № 1 (436). С. 53–62.
7. Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського генерального військового комітету. Вінніпег, 1967. 525 с.
8. Королев В. И. Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории. Симферополь: Таврия, 1995. 72 с.
9. Кучер В. В. Участь Ю. Тютюнника в українізації військових частин у Криму. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ: Рада, 2009. Т. 25. С. 172–186.
10. Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 році (недокінчений рукопис Михайла Михайлика). URL: <https://crimeanua.wixsite.com/main/----1917-csvv> (дата звернення: 26.05.2023).
11. Некліевич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому. *Літопис Червоної Калини*. 1938. Ч. 4.
12. Пекарчук Х. Вояцьким шляхом. *Наше життя*. 1969. №№ 2–10. URL: http://docs.wixstatic.com/ugd/8b9e4a_cb2e0c07c66a4309afceaea03683081f.pdf (дата звернення: 18.05.2023).
13. Прохода В. Записки непокірливого. Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. Торонто, 1967. Ч. 1. 434 с.
14. Савченко Г. П. Український рух у гарнізонах російської армії Кримського півострова у 1917 році. *Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР»*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 170–198.
15. Савченко Г. Український рух у сімферопольському гарнізоні російської армії в 1917 р. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2012. Вип. 113. С. 43–46.
16. Сергійчук Б. В. Спогади Джафера Сайдамета як джерело до українсько-кримськотатарських відносин у 1917–1918 роках. *Вісник Дипломатичної академії*. 1999. № 2. С. 117–119.
17. Сергійчук В. Українська соборність: відродження українства у 1917–1920 роках. Київ: Українська видавнича спілка, 1999. 412 с.
18. Сергійчук В. Український Крим. Київ: Українська видавнича спілка, 2001. 304 с.
19. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999. 976 с.

20. Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г. Військо-вий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. Київ: ПП Позднішев, 2002. 398 с.

21. Тютюнник Ю. Революційна стихія. *Дзвін*. Львів, 1991. № 7. С. 84–95; № 8. С. 92–107.

22. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник) та інші; ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та інші; НАН України, Інститут історії НАН України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Київ: Наукова думка, 1996. 590 с.

23. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.

24. Христич Я. Українські зелені свята у Севастополі. Спогад учасника. *Дороговказ*. 1969. Квітень–червень. Ч. 24. С. 9–10.

25. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність. *Гуртуймося*. 1932. № 9. С. 7–14.

26. Шрамченко С. Рідкий Ювілей. *Літопис Червоної Калини*. 1937. Ч. 9. С. 7.

27. Юртик Г. (Тютюнник Ю.) Революційна стихія. Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана П. Дорошенка. (Зі споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1923. Кн. 79. Ч. 1. С. 31–46.

REFERENCES

1. HARCHEV, P. (1996). National Parties and Movements in the Crimea in 1917-1920. *Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii "Problemy politicheskoi istorii Kryma, itohi y perspektivy"* (Materials of the Scientific and Practical Conference "Problems of the Political History of Crimea, Results and Prospects"). Simferopol, pp. 27–29. [in Rus.]

2. HOLUBKO, V. (1997). *Army of the Ukrainian People's Republic 1917–1918. Formation and Struggle for the State*. Lviv: Kalvariia, 275 p. [in Ukr.]

3. DASHKEVYCH, Ya. (2011). Ukrainians in the Crimea (15th–Early 20th Centuries).

"Learn to Tell the Truth with a True Mouth." *Historical Essayistic*. Kyiv, pp. 610–625. [in Ukr.]

4. IVANETS, A. (2017). On the Crimean Period of the Life of the Ukrainian Activist Khrystyna Pekarchuk and her Participation in the Armed Defense of the Ukrainian People's Republic (1894–1920). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 4, pp. 126–141. [in Ukr.]

5. IVANETS, A. (2022). "A Man Passionately Devoted to the Ukrainian Idea": on the Question Regarding Biography of the Head of the Black Sea Ukrainian Community in Sevastopol, Viacheslav Laschenko (1875–1953). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 4 pp.141–161. [in Ukr.]

6. IVANETS, A. (2001). Ukrainization of Military Land Units in the Crimea (1917). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), № 1 (436), pp. 53–62. [in Ukr.]

7. KEDROVSKYI, V. (1967). 1917. *Memoirs of a Member of the Ukrainian General Military Committee*. Winnipeg, 525 p. [in Ukr.]

8. KOROLEV, V. (1995). Crimea and Northern Tavria in 1907–1917. *Pages of Political History*. Simferopol: Tavria, 72 p. [in Ukr.]

9. KUCHER, V. (2009). Yu. Tiutiunnyk's Participation in the Ukrainization of Military Units in Crimea. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva*. (Collection of Scientific Works of the Research Institute of Ukrainian Studies). Kyiv: Rada, Vol. 25, pp. 172–186. [in Ukr.]

10. MYKHAILYK, M. *The Ukrainian National Movement in the Crimea in 1917 (Unfinished Manuscript of Mykhailo Mykhailyk)*. [online] Available at: <https://crimeanua.wixsite.com/main/---1917-csvv> [Accessed 26 May 2023]. [in Ukr.]

11. NEKLIIEVYCH, M. (1938). On the Ukrainian Black Sea Fleet 20 Years Ago. *Litopys Chervonoi Kalyny*, Part 4. [in Ukr.]

12. PEKARCHUK, Kh. (1969). By Military Way. *Nashe zhyttia* (Our Life), № 2–10. [online] Available at: http://docs.wixstatic.com/ugd/8b9e4a_cb2e0c07c66a4309afceaea03683081f.pdf. [Accessed 18 May 2023]. [in Ukr.]

13. PROKHODA, V. (1967). *Memoirs of an Indocile*. History of National Awareness, Life and Activities of an Ordinary Ukrainian. Toronto, Part 1. 434 p. [in Ukr.]
14. SAVCHENKO, H. (2004). Ukrainian Movement in the Garrisons of the Russian Army of the Crimean Peninsula in 1917. *Materialy naukovoï konferentsii "Krym v istorychnykh realiakh Ukrainy: Do 50-richchia vkhodzhennia Krymu do skladu URSR"* (Materials of the Scientific Conference "Crimea in the Historical Realities of Ukraine: To the 50th Anniversary of the Entry of Crimea into the Ukrainian SSR"). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, pp. 170–198. [in Ukr.]
15. SAVCHENKO, H. (2012). Ukrainian Movement in the Simferopol Garrison of the Russian Army in 1917. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia* (Bulletin of Taras Shevchenko University of Kyiv. History). Kyiv, Vol. 113, pp. 43–46. [in Ukr.]
16. SERHIYCHUK, B. (1999). Memoirs of Jaffar Seydamet as a Source for Relations between Ukrainians and Crimean Tatars in 1917–1918. *Visnyk Dyplomatychnoi akademii* (Bulletin of the Diplomatic Academy), № 2, pp. 117–119. [in Ukr.]
17. SERHIYCHUK, V. (1999). *Ukrainian Collective Unity: the Revival of Ukrainianism in 1917–1920*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 412 p. [in Ukr.]
18. SERHIYCHUK, V. (2001). *Ukrainian Crimea*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 304 p. [in Ukr.]
19. SOLDATENKO, V. (1999). *The Ukrainian Revolution*. Historical Essay: Monograph. Kyiv: Lybid, 976 p. [in Ukr.]
20. SOLDATENKO, V., KHALO, L. (2002). *Military Factor in the Struggle for Political Power in Ukraine in 1917–1918*. Kyiv: PE Pozdnyshch, 398 p. [in Ukr.]
21. TIUTIUNNYK, Yu. (1991). Revolutionary Element. *Dzvin* (The Bell). Lviv, № 7, pp. 84–95; № 8, pp. 92–107. [in Ukr.]
22. VERSTIUK, V., SMOLIY, V., eds., et al. (1996). *Ukrainian Central Rada*. Documents and Materials in Two Volumes. Vol. 1, March 4 – December 9, 1917. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of National Academy of Sciences of Ukraine, Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka, 590 p. [in Ukr.]
23. *Ukrainian National Liberation Movement. March–November 1917*. (2003). Documents and Materials. Kyiv: Olena Teliga Publishing House, 1024 p. [in Ukr.]
24. KHRYSTYCH, Ya. (1969). Ukrainian Green Holidays in Sevastopol. Participant's Memory. *Dorohovkaz*. Part 24, April – June, pp. 9–10. [in Ukr.]
25. SHANDRUK, P. (1932). The UNR Army its Struggle for Statehood. *Hurtuimosia* (Getting Together), № 9, pp. 7–14. [in Ukr.]
26. SHRAMCHENKO, S. (1937). Rare Jubilee. *Litopys Chervonoï Kalyny*, Part 9, pp. 7. [in Ukr.]
27. YURTYK, H. (TIUTIUNNYK, Yu.) (1923). Revolutionary Element. The First Simferopol Regiment Named after Hetman P. Doroshenko. (From Memories). *Literaturno-naukovyi visnyk* (Literary and Scientific Bulletin). Lviv, Book 79, Part 1, pp. 31–46. [in Ukr.]